

Bekmurodova Maftuna

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Ingliz tilini o'qitish metodikasi 2-kafedrası o'qituvchisi

Til boyligini tizimli o'rganish va o'rgatishda tematik tasniflash muhim rol o'ynaydi. Tematik lug'atlar ya'ni ideografik lug'atlar yoki tezauruslar so'zlarni alifbo bo'yicha emas, balki ularning ma'no va mavzu jihatdan bog'liqligiga qarab guruhlaydi. Bunday lug'atlardagi so'zlar bir mavzuga, soha tushunchasiga oid bo'lib, o'xshash semantik munosabatdagi sinonim, antonim, giponim va boshqa bog'lovchi aloqadagi atamalar to'plamini aks ettiradi. Mazkur maqolada tematik tasniflashning leksikografiyadagi ahamiyati tahlil qilinib, ingliz va o'zbek lug'atlaridagi tematik guruhlashning tuzilishi va muammolari taqqoslanadi. Shuningdek, aniqlik va samaradorlikni oshirish maqsadida semantik maydonlar nazariyasi, korpus tahlili hamda axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish bo'yicha usullar va strategiyalar muhokama qilinadi. Bu tadqiqot turk tilshunosligi va lug'at tuzish jarayonini takomillashtirishga xizmat qiluvchi ilmiy tavsiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Tematik lug'atlar tilning leksik tizimini amaliy nuqtai nazardan tushunish va tasniflashga ko'maklashadi. Ular so'z boyligining ma'nolar bo'yicha tashkil topgan tuzilishini ochib beradi, ya'ni leksik birliklar orasidagi ma'no uyg'unligi, farqlari va bog'liqligini ko'rsatadi. Bu esa turli soha lug'atlarida, darsliklarda, tarjimada va til o'qitishda juda foydalidir. Tematik guruhlash pedagogika nuqtai nazaridan ham muhimdir: masalan, chet tilini o'rganuvchilar va bolalar uchun lug'atlar mavzular bo'yicha taqdim etilganida lug'at tuzilishi mantiqan kuchli bo'ladi va yod olishni osonlashtiradi. Leksikografiyada tematik tasniflash fanning maqsadiga ko'ra lug'at tarkibini reja bo'yicha guruhlab, leksik ma'no maydonlarini aniqlashga xizmat qiladi. Bundan tashqari, zamonaviy nutqda yangi atamalar va madaniy elementlar tez paydo bo'lgani uchun, mavzular bo'yicha tasniflash so'z boyligini tizimli yangilash imkonini beradi.

Tematik lug'atlar odatda turli yurisdiksiyalarni – masalan, “Poytaxt, shahar, qishloq” yoki “Ovqatlanish, sog'liq” kabi kiradi. Har bir bo'limda bir mavzu doirasidagi asosiy so'zlar, frazeologizmlar va atamalar jamlanadi. Shunday qilib, tematik guruhlash nafaqat so'zlarning lug'at jihatdan tuzilishini ko'rsatadi, balki inson fikrlashida tutgan maqomini ham ochib berishi mumkin. Ma'lumki, semantik maydon nazariyasiga ko'ra, so'z ma'nosini aniq tushunish uchun uni mazkur guruhdagi boshqa so'zlar bilan birgalikda ko'rib chiqish muhimdir. Masalan, “pishirish” mavzusidagi “qovurmoq, qaynatmoq, gril qilish, patir” kabi atamalar bitta semantik maydonni tashkil etib, bularning umumiy omili – ovqat tayyorlash jarayoniga doir bo'lishidir. Shunday qilib, tematik tasniflash leksik birliklarni yakkaxon emas, balki keng ma'no kontekstida tahlil qilishga asos bo'ladi.

Ingliz tilida tematik lug'atlar uzoq davrdan beri ishlab chiqilib keladi. Masalan, “Roget's Thesaurus” kabi yirik inglizcha tezauruslar so'zlarni semantik tarmoqlar bo'yicha guruhlaydi. Ingliz leksikografiyasida wordnet, solishtirma tezislar va turli mavzudagi korpuslar keng qo'llaniladi. Bunda ingliz tilidagi so'zlar turli ma'no toifalariga bo'linishi orqali lug'at tarkibi boyitiladi. Ingliz tilining kuchli korpus va sinset-ma'lumotlar bazalari “WordNet” yordamida so'zlar orasidagi yuqori darajadagi bog'liqliklarni ham aniqlash mumkin. Biroq, ingliz tilida ham tematik tasniflash muammolari mavjud. Ayrim so'zlar ko'p ma'noga ega bo'lgani uchun

ularni bir guruhga joylashtirish murakkab bo'ladi. Masalan, "bank" so'zi bir taraftan "moliyaviy institut" hamda "daryo qirg'og'i" ma'nolarida ishlatiladi. Bu kabi polyvalent so'zlarni tematik lug'atlarda aniqlash va loyihalashtirish qiyinchilik tug'diradi. Shuningdek, inglizcha terminologiya doimiy ravishda rivojlanib boryapti. Ilm-fan, texnologiya va madaniyat sohalaridan yangi atamalar kirib kelishi lug'at tuzuvchilar oldida yangi soha bo'shliqlarini to'ldirish vazifasini qo'yadi. Ingliz lug'atchiligi jahon dunyosi uchun xizmat qilganligi bois, bunda ko'p tilli tarjima va madaniyatga bog'liq farqlarga e'tibor qaratiladi.

O'zbek tilida tematik lug'atlarga oid an'anaviy ishlanmalar oz. Ko'pincha inglizcha-o'zbekcha, boshqa tillarga oid tematik qo'llanmalar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Masalan, nemischa-o'zbekcha, xitoycha-o'zbekcha tematik lug'atlarda har bir mavzuga oid so'zlar jamlangan. Ammo mukammal ikki tomonlama ideografik lug'atlar kam hollarda nashr qilinadi. O'zbek leksikografiyasida ko'proq izohli lug'atlar va ikki tillik terminologik lug'atlarga urg'u berilgan, tematik kategoriyalar esa fan darajasida kamroq ilmiy muhokama qilinadi. O'zbek tiliga xos ba'zi muammolar ham bor. Til sinxron ravishda arab va fors tillaridan, shuningdek rus tilidan katta miqdorda so'zlar arabcha, forsha, ruscha qarindosh va terminologik so'zlar oladi. Bu holatda sinonimlar va ma'no mosligi masalasi dolzarb bo'ladi. Masalan, "doktor" va "shifokor" so'zi uchun Qoraqalpog'iston, Qozog'iston kabi mustaqil davlatlarda ma'no tafovutlari bo'lishi mumkin. O'zbek tilining agglutinatив qurilishi va keng predlogli iboralar ham tematik tasniflashda o'ziga xos yondashuvlarni talab etadi. Masalan, murakkab fe'l birikmalari yoki joy nomlari bilan bog'liq atamalarni umumiy mavzuga birlashtirishda ehtiyotkorlik kerak.

Texnik jihatdan, o'zbek lug'atlarini onlaynga ko'chirish, latin-kiril almashtirish, bitta so'zning har ikki yozuvida ham qidiruvni moslashtirish kabi masalalar ham yechimini kutmoqda. Shu bilan birga, o'zbek lug'atchiligi sohasida kompyuter korpuslari va til modellari endilikda yaratilayotgani tematik lug'atlarga yangi imkoniyat eshigini ochdi. Masalan, «O'zbek tilining Milliy Korpusi» va Alpomish lug'atlari kabilar tili ma'lumotlarini tartibga solish, mavzular bo'yicha tahlil qilishda foydalanilmoqda. Yana bir muammo tematik lug'atlardagi mavzularni nisbatan aniq belgilash zarurati: bir vaqtda kesishgan mavzular, neologizmlar, texnik terminiya yangi shakllanishi barchasi lug'at bo'limlarini yaxlit va foydalanishga qulay qilib tashkil etishda to'squinlik qiladi.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish va tematik lug'atlarni yanada boy va aniq qilish uchun bir necha tamoyillar va vositalar qo'llaniladi:

Semantik maydonlar nazariyasi: Bu yondashuvga ko'ra, lug'atdagi so'zlar ularning o'zaro ma'nosi bo'yicha katta guruhlariga bo'linadi. Har bir guruh bir tematik maydonni tashkil etadi. Masalan, "ovqat tayyorlash" mavzuida har xil turdagi ovqat va taomlarga oid nomlar, fe'llar va sifatlar bir joyda jamlanadi. Semantik maydonlar nazariyasi so'z ma'noning izolyatsiya qilinib emas, balki bog'liq so'zlar orasida anglashilishini ta'kidlaydi. Shuning uchun lug'atchi bitta so'zni alohida qatorga emas, balki unga tegishli bir nechta semantik bog'liq guruhning ichiga kiritadi. Bu texnika yordamida lug'atdagi birliklar bir-biriga mos tushuvchi mavzular atrofida to'planadi.

Katta hajmdagi matn jamlanmalari "korpuslar" leksik birliklarning real ishlatilishini o'rganish imkonini beradi. Lug'at tuzuvchilar tematik lug'at bo'limlariga so'zlarni aniqlashda korpus ustida tahlillar o'tkazishi mumkin. Masalan, korpusdan olingan kontekst bo'yicha tahlil yordamida bir mavzuga oid so'zlar va ularning sinonimiyasi, yaqin ma'nodagi lug'atlar aniqlanadi. Korpus tahlili so'zlarning tez-tez ishlatilish tartibi va birgalikda uchrashish

kollokatsiyalari orqali mavzu oralig'i bo'yicha avtomatik guruhlarini ajratishda yordam beradi. Bundan tashqari, so'zni boshqa tilga tarjima qilinganda qanday atamalar ko'p qo'llanishini tahlil qilib, ikki tildagi ma'no kelishuvlarini ko'rib chiqish mumkin. Belgilangan mavzular bo'yicha maxsus korpuslar masalan, "salomatlik", "moliya", "madaniyat" kabi sohalarga oid matnlar to'plami yorliqlanib olinib, lug'at tarkibiga bevosita moslashtirilgan holda ishlatiladi. Shuningdek, mustaqil so'zlarning ko'ppatnash lemmatizatsiya qilingan shakllari korpus yordamida soddalashtirilib olinadi va lug'atga kiritiladi.

Lingvistik texnologiyalar va sun'iy intellekt: Zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari lug'at tuzish jarayonini sezilarli darajada yengillashtiradi. Kompyuter lingvistikasi dasturlari morfologik tahlil, so'z ajratish, lemmalash so'zlarni qanday mavzuga qaratilgan guruhga kiritishni aniqlashda yordam beradi. Masalan, o'zbek tiliga xos bo'lgan murakkab so'z shakllarini predloglar, qo'shimchalar avtomatik ajratib, ikkala tilda ham lug'atdagi asosiy shaklni ya'ni "lemma" aniqlash korpusga asoslangan taqqoslashlarni samarali qiladi. Shuningdek, so'zlarga vektorli aks ettirish metodlari "word embedding" yordamida turli mavzulardagi so'zlar o'zaro masofasi o'lchanadi: bir mavzuga tegishli so'zlar matematik jihatdan bir-biriga yaqin ko'rinishi, ular umumiy semantik "egri makon"da joylashganidan dalolat beradi. Bunday texnikalar yordamida lug'atchi dastlabki o'qish bosqichida potentsial guruhlarini aniqlab olishi mumkin. Misol uchun: "soz" asosidagi birikmalardan "avtomobilsoz, nursoz, parrandarsoz" kabi so'zlar qishloq xo'jaligi yoki an'anaviy kasblarga oid mavzularda birlashtirilishi mumkin. Shunga o'xshash, ingliz tilida "airport, port, harbor" so'zlari transport mavzusida bir guruhga kiradi. Avtomatik klassifikatsiya modellari yaqin so'zlar tarmog'ini hisoblash yoki neyron tarmoqlar asosidagi guruhlash algoritmlari, lug'at tuzishda so'zlarni muntazam bloklarga birlashtirishda yordam beradi.

Elektron lug'at va onlayn platformalar: Tematik lug'atlarni elektron shaklda ishlab chiqish foydalanuvchilarga yangi imkoniyatlar beradi. Aynan, so'zlarning mavzu belgilari, sinonim va antonim bilan bog'lanishlari elektron ma'lumotlar bazasida kodlanib, kalit so'z bo'yicha qidiruv amalga oshirilganda ular birgalikda ko'rsatilishi mumkin. Bu usul bilan foydalanuvchi nafaqat to'g'ridan-to'g'ri ma'nosi, balki mavzusi bo'yicha ham axborot olishi osonlashadi. Tilshunoslar va lug'at tuzuvchilar o'rtasida saqlanadigan onlayn hamkorlik maydonlari terminologiya viki-sahifalari, ochiq til forumlari ham lug'at tarkibini boyitishga yordam beradi. Ushbu manbalarda frilanser tarjimonlar va izlanishchilar soha bo'yicha eng yangi atamalar, ularning semantik bog'lanishlari va foydalanilish ko'lamini muhokama qilib boradilar.

Lug'atni loyihalashda to'g'ri mavzu nomini berish, qarama-qarshi ma'noli birliklarni aniq ajratish, bircha ma'noli so'zlarni bir mavzu ostida ko'rsatish kabi lingvistik me'yorlarni saqlash zarur. Masalan, polysemik - ko'p ma'noli so'zlarni turli semantik kontekstlarda qayd etish va har bir ma'nosi uchun tegishli mavzuni belgilash muhim. "Bank" so'zining ma'nolari "moliyaviy muassasa" va "daryo qirg'og'i" uchun alohida mavzular aniq ko'rsatilishi lozim. Shu tarzda, lug'at foydalanuvchisi har bir so'zning turli ma'no variantlarini alohida tema ostida tezda topa oladi.

Lug'at tuzuvchilarga sloviartalash va teskarisi muvofiq dizayn bo'yicha quyidagilar tavsiya etiladi. Mavzu bo'limlari nomlarini aniq va tushunarli tanlash, so'z birikmalariga ham to'liq ma'lumot kiritish, kerak bo'lsa cross-reference o'zaro havola berish. Masalan, bir mavzuga ikkinchi mavzudagi termin ham tegishli bo'lsa, «qarang: "Gaz" mavzusidagi "yonilg'i" mavzusiga» kabi yo'riqnoma berish orqali tizimli bog'lanishni ta'minlash mumkin. Ushbu yondashuv lug'atdan foydalanish qulayligini oshiradi va mavzular orasidagi tarangliklarni

yumshatadi. Yuqoridagi usul va vositalarni amalda qo'llash uchun quyidagi jihatlar ham katta ahamiyatga ega:

Har ikki tilda amalga oshirilgan semantika, uslub, lingvistik tipologiya bo'yicha ilmiy natijalar tematik guruhlashni takomillashtirishda o'rganib borilishi kerak. Masalan, tilning turli qatlamlari mahalliy, xalqaro atamalar qanday tematik toifalarga tegishli ekani haqida o'tkazilayotgan tadqiqotlar lug'at dizayniga asos bo'ladi.

Lug'atning kimga mo'ljallangani o'quvchi, tarjimon, ilmiy xodim yoki keng jamoatchilik tematik bo'limlarning tuzilmasini belgilaydi. Ta'lim maqsadida tuzilgan lug'atlarda oddiy va mashhur atamalar birinchi navbatda keltiriladi, qiyin terminologiya faqat iloji bo'lsa alifbo tushunchaga joylashtiriladi.

Agar lug'at fan yoki soha atamalariga bag'ishlangan bo'lsa, tematik turkumning chegaralari aniqroq bo'lishi zarur. Masalan, tibbiyot yoki huquqshunoslikka oid lug'atlar aniq ixtisoslashgan mavzular bilan cheklanadi, tilshunoslik yoki umumiy lug'atlar esa kengroq tahlil maydoniga ega bo'ladi.

Xulosa

Tematik - ideografik lug'atlar tilning semantik tuzilishini chuqurroq anglashga xizmat qiluvchi qudratli vositadir. Ularning ahamiyati, ayniqsa, so'z boyligi ko'lamini turkumlash, dastlabki til o'rgatuvchi va bilingvistik muhit yaratuvchi vazifalarda juda katta. Inglizcha lug'atshunoslikda mavzuviy lug'atlarga asos solish an'anasi mustahkam bo'lsa, o'zbek tilida bu soha nisbatan dastlabki bosqichda. Shu bois, o'zbekcha tematik lug'atlarni takomillashtirish uchun semantik maydonlar nazariyasi, tillararo korpuslar, zamonaviy kompyuter tillari resurslari hamda lingvistik metodlardan keng foydalanish zarur.

Qiyinchiliklarga qaramay, ikki tilda ham lug'atlar tarkibiga mavzular bo'yicha aniq va mukammal tavsif kiritish mavjud. Masalan, korpuslardan olingan ma'lumot asosida to'plangan sinonimlar jamlanmasini tekshirish, axborot texnologiyalari yordamida so'zlarning ma'no uyg'unligini qayta ko'rib chiqish va lug'atlarni qidiruvli qilish tematik guruhlarini boyitadi. Shuningdek, tarjima va korpus asosida tarjimonlarning ehtiyojlariga mos ravishda ingliz-o'zbek tematik lug'atlarni yaratishda vosita va metodlarni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, leksik birliklarni mavzular bo'yicha guruhlash tilitadqiqotning dolzarb masalasi bo'lib qolmoqda. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, semantik maydon nazariyasi, lingvistik korpuslar va sun'iy intellekt asosidagi dasturlar tematik lug'atlar sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Kelgusida ham izchil metodologiya va zamonaviy texnologiyalarni birlashtirgan yondashuvlar lug'atchilik sohasida yangi natijalar va aniq yondashuvlarni olib keladi. Tematik tasniflashni takomillashtirish o'quvchilarga, tarjimonlarga va tilshunoslarga boy, foydali lug'at resurslari taqdim etish imkonini beradi hamda tilning semantik boyligini chuqurroq o'rganishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisherova, S. A., & Sodikova, S. A. (2025). The lexicographic principles for creating thematic dictionaries in English and Uzbek languages. *International Journal of Science and Technology*, 2(5), 133–135.
2. Atkins, B. T. S., & Rundell, M. (2008). *The Oxford guide to practical lexicography*.

Oxford University Press.

3. Bartmiński, J. (1981). Meaning and thinking: The semantics of word fields. Peter de Ridder Press.
4. Bekmurodova, M. J., & Maxkamova, S. M. (2025). Structure of ideographic dictionaries. *Luchshie Intellektual'nye Issledovaniya*, 43(2), 476–494.
5. Bobonazarova, F. (2022). English and Uzbek dictionaries and their orthography. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(4), 412–414.
6. Jackson, H. (2002). *Lexicography: An introduction*. Routledge.
7. Landau, S. I. (2001). *Dictionaries: The art and craft of lexicography* (2nd ed.). Cambridge University Press.
8. Mirkhaydarova, N. K. (2023). Research problems of “spirituality” lexemas in the Uzbek language. *International Journal of Social Science Research and Review*, 6(2), 571–575.
9. Sobirov, A. S. (2020). Some recommendations on compiling thesaurus dictionaries. *EPRA International Journal of Research and Development*, 5(5), 170–172.
10. Svensén, B. (2009). *A handbook of lexicography*. Cambridge University Press.